

Het veengebied aan de overzijde van de Nagele

D.J. Henstra

Summary

In 2002 Dr. Geert Bakker published an article in this magazine on the reclamation of the peat-moors in the southeast of Mid-Frisia in the 11th century. He supposed that by then this area was still an area belonging to the king. So the reclamation in this area, he thought, was initiated by the king's representative, the count or bishop in Mid-Frisia. Apparently he was not aware of the fact that in 966 the king granted this area to the St. Pantaleon monastery in Cologne. Because of a misinterpretation of a river-name in editions of the charter (among other the MGH) – the river Nakala (= Nagele) was read as Uahala (= Waal) – several authors have been misled on the location of the area. The charter itself is lost, possibly during the riots in Cologne in 1074. Only one copy made around 1000 AD is left in a manuscript of Boethius' Consolatione philosophiae cum commento Lupi. Today the copy is present in the Biblioteka Jagiellonska in Cracow (Poland). It is published in this article and leaves no doubt about the right spelling of the river-name: Nakala. This was a large current between the coast east of Stavoren and the former island of Urk.

There is no sources found mentioning exploitation of this area by St. Pantaleon. The next question then is: what happened with the right of exploitation of the peat-moors since the owner, the monastery of Cologne, was not able to prove its claims to it? As I informed Dr. Bakker about these facts he started to investigate the question of the rights, but unfortunately his work had to remain unfinished.

Inleiding

Enkele jaren geleden beschreef dr. G. Bakker in *It Beaken* uitvoerig de geschiedenis van de veenontginningen van Oosterzee en Echten, waarmee in het laatste kwart van de 11^e eeuw een aanvang werd gemaakt.¹ Elders in Friesland werden de veenontginningen ter hand genomen vanuit de dorpen op de klei tot meer of minder diep in het veen, geheel volgens het recht van opstrek. Op die plekken werd dit werk wellicht ondernomen vanwege enige druk wegens overbevolking. Maar in de nagenoeg onbewoonde gebieden van Oosterzee en Echten was de bevolking te gering voor een dergelijke aanpak. Bakker heeft zich afgevraagd wie daar de ontginners waren. De wijze van verkaveling wijst naar zijn mening op een planmatige aanpak met behulp van landmeters. Dit gegeven wijst op zijn beurt op het ontginningssysteem

van vermoedelijk ongerepte veengebieden die al sinds de Frankische veroveringen van Frisia in de zevende en achtste eeuw koningsgoed waren. De koning schonk zulke gebieden dikwijls aan graven of aan bisschoppen als beloning voor geleverde of te leveren diensten. Met hun verworven rechten bedreven graaf en bisschop sinds de 11^e eeuw vervolgens een ontginningspolitiek, aldus Bakker. Dit geschiedde door met kolonisten een contract te sluiten, een *cope*. Met een *cope* werd een bepaald stuk land ter ontginning uitgegeven tegen een betrekkelijk lage vergoeding, die in feite niet meer was dan een erkenningsbelasting, die de *cooper* aan de landheer moest betalen. Het was ook mogelijk dat de *cooper* niet zelf de ontginning ter hand nam, maar deze als een ondernemer, een *locator*, organiseerde door kolonisten aan te trekken.

Bakker veronderstelt dat deze in Holland, in het Sticht en in het Oversticht toegepaste handelwijze van de graaf en de bisschop wellicht ook is toegepast in het gebied van Oosterzee en Echten.² Hij zag deze handelwijze kennelijk als uitvloeisel van hun hoedanigheid van koninklijk ambtenaar ten behoeve van de koning, want van een koninklijke schenking van dit veengebied aan hetzij de graaf hetzij de bisschop spreekt hij niet.

In de gedachtegang van Bakker was en bleef het ontginningsgebied van Oosterzee en Echten dus koninklijk domein, tenzij het door graaf of bisschop geïsurpeerd zou zijn, waarvan niets bekend is. Hoe de daadwerkelijke ontginningsconstructie ook mag zijn geweest, de situatie rond de “eigendom” van het veengebied blijft onduidelijk. Dit artikel wil enig licht werpen op de eigendomsgeschiedenis van het veengebied onder Echten en Oosterzee.

De schenking van een koninklijk domein aan de Nagele

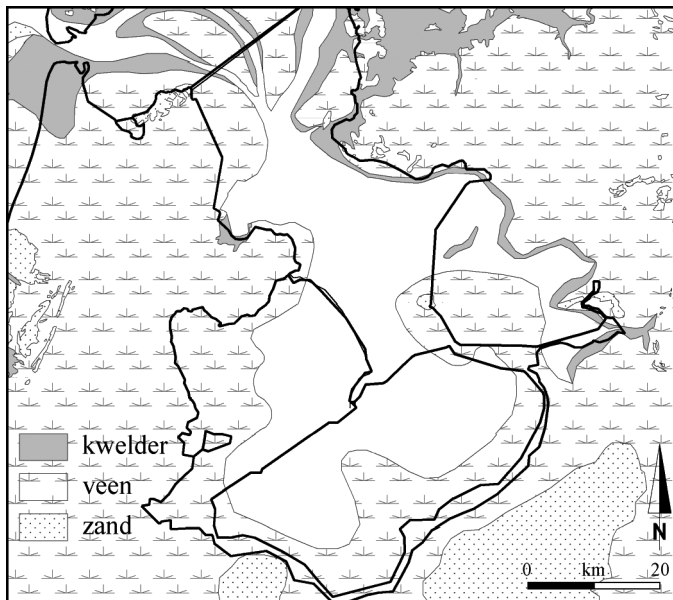
Als gezegd rept Bakker niet van een koninklijke schenking. Toch bracht het artikel van Bakker en de opengelaten eigendomsvraag mij een oorkonde uit 966 in herinnering, volgens welke keizer Otto I aan het onlangs opgerichte klooster van St. Pantaleon bij Keulen een schenking doet van

‘het halve eiland Urk en al hetgeen zich bevindt tussen de overzijde van de rivier de Nakala tot aan Vunninga met al zijn graslanden, weidegronden, visgronden, wateren en waterlopen, begaanbare en onbegaanbare wegen, roerende en onroerende zaken, nog te onderzoeken of reeds onderzocht en met alle wettige rechten die daartoe behoren, gelegen in het graafschap van graaf Egbert, waar weleer graaf Gardolf toezicht had.’³

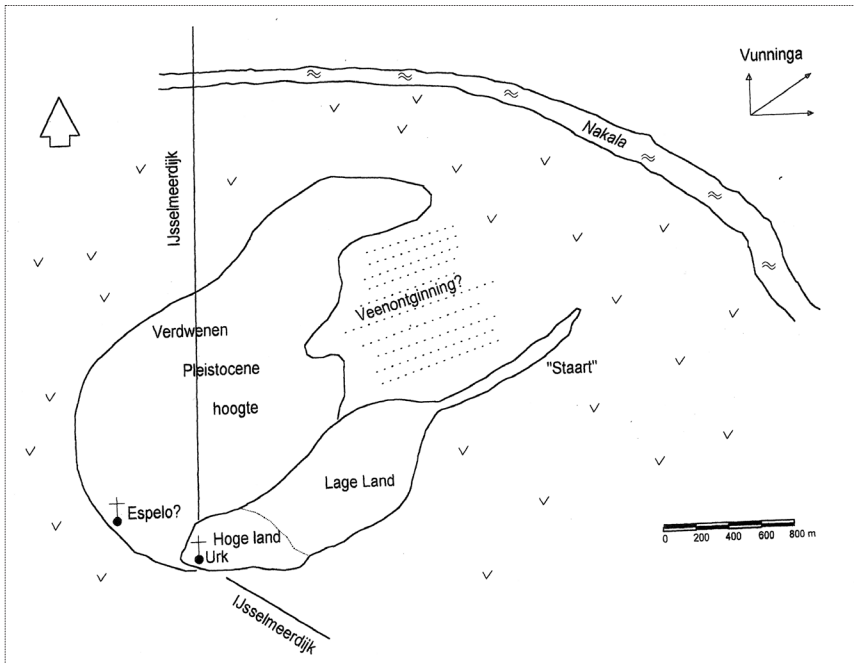
In de literatuur – wellicht op gezag van de uitgever van de *Monumenta Germaniae Historica* – wordt soms de in deze bron genoemde rivier niet Nakala, maar Uahala (= Waal) genoemd, zulks op suggestie van Van den Bergh.⁴ Jaekel heeft al aanstonds deze exegese bestreden.⁵ Ik heb nochtans

dit opnieuw onderzocht. De enige overgeleverde tekst van de oorkonde is een nagenoeg contemporaine kopie geschreven op een voorblad van een codex van Boethius' *Consolatione philosophiae cum commento Lupi* tezamen met een valse oorkonde van Karel de Grote. De codex is overgeleverd en bevindt zich momenteel (2004) in de Biblioteka Jagiellonska te Krakau. Uit een fotokopie van de oorkonde blijkt dat inderdaad de riviernaam Nakala is en niet Uahala (zie de bijlage).⁶ Aangezien de tekst naar alle waarschijnlijkheid is geschreven met de hand van Froumund zelf,⁷ die zich van kort na 990 tot 993 in het klooster St. Pantaleon bevond voor studie⁸ en die om zijn nauwkeurigheid bekend stond,⁹ zou een tegenwerping dat hij een schrijffout maakte, ongegrond zijn. Elk die het geschonken territorium aan de andere zijde van de Waal laat liggen, zit er met andere woorden naast.¹⁰

De Nakala moet men zoeken in de buurt van het eiland Urk¹¹ en dan is aanstonds wel duidelijk dat het om de Nagele (ook wel Nagel genoemd) ging, een stroom die deze naam tot in de vorige eeuw heeft behouden,¹² toen het Almere al lang was uitgedijd tot de Zuiderzee. De rivier was gevormd uit een samenvloeiing van stromen vanuit de kop van Overijssel en Zuidoost-Friesland tot aan Stavoren. Met 'de overzijde van de Nagele' kan, vanuit Urk gezien, slechts bedoeld zijn de westkust van Overijssel of de zuidkust van Friesland (zie afb. 1 en 2).

[afbeelding 1. Bodemkundige situatie rond het Aelmeer, 10e eeuw¹³]

[afbeelding 2. Sterk schematische reconstructie van de situatie rond Urk en de ligging van de Nakala in de 10e eeuw door Vreugdenhil ('Het verdronken land', p. 16)]

Het gaat in de oorkonde van 966 om koningsgoed. Aan de westkust van Overijssel of de zuidkust van Friesland moet het dan wel om wildernisregaal gaan; de omschrijving van het gebied bevestigt weliswaar niet zonder meer dat het inderdaad om een stuk wildernis ging, maar de bodemgesteldheid van het gebied aan de overzijde van de Nagele – oostelijk of noordelijk – maakt dit waarschijnlijk.¹⁴ Als zodanig komen dan in aanmerking het veengebied in het Land van Vollenhove of het veengebied in Zuidoost-Friesland. Beide gebieden zullen ergens in de omgeving van de rivier de Linde aan elkaar hebben gegrensd, al is de exacte grens niet vast te stellen.

Het veengebied in het Land van Vollenhove was in 944 al in handen van de bisschop van Utrecht, en valt dus af.¹⁵ Derhalve blijft voor de schenking van 966 nog over het veengebied in Zuidoost-Friesland. Een deel daarvan, enkele kilometers verder zuidelijk dan de voormalige Zuiderzeedijk,¹⁶ is in de 12^e/13^e eeuw door de Zuiderzee verzwolgen,¹⁷ maar wat is overgebleven, valt grotendeels samen met het gebied van Oosterzee en Echten en eventueel verder noordwaarts in het zuiden van Friesland. De mogelijkheid dat het in de schenking van Otto I uit 966 een Fries gebied betrof, wordt nog versterkt

door de mededeling in de oorkonde, dat het weleer onder toezicht viel van graaf Gardolf en bij de schenking in het graafschap van graaf Egbert viel; in beide personen zijn graven in Friesland te herkennen. Gardolf was in 885 een van de twee Friese graven die door Godfried ‘de Jongere’ – de door koning Karel de Dikke aangestelde Deense opperbevelhebber in Frisia – met een missie naar de koning werd belast.¹⁸ In graaf Egbert herkennen we de Billunger Egbert Eenoog, vermoedelijk de eerste van de reeks Saksische graven die vanaf de 10^e tot in de 12^e eeuw de grafelijkheid in Westerlauwers Friesland bezaten.¹⁹

Was het gebied van Oosterzee en Echten bij de schenking van 966 inbegrepen? Daarover bestaat geen absolute zekerheid. De schenking betrof het gebied aan ‘de overzijde van de rivier de Nakala tot aan Vunninga’. Wat met Vunninga werd bedoeld, is niet bekend.²⁰ Jaekel meent dat het gaat om Winninga, een vroegere naam van Oostergo.²¹ Deze uitleg wordt echter over het algemeen verworpen. De schenking zou dan ook een wel onwaarschijnlijk groot gebied of een onbepaald deel daarvan betreffen. De mogelijkheid dat Vunninga een in de Zuiderzee verdwenen toponiem is kan ook niet worden uitgesloten, alhoewel het geschonken gebied in dat geval van een welhaast te beperkte omvang zou zijn. We kunnen naar de betekenis en lokalisering van Vunninga vooralsnog slechts gissen.

Het klooster St. Pantaleon en het veengebied aan de Nagele

Of het gebied van Echten en Oosterzee in de schenking aan het klooster St. Pantaleon was betrokken, is dus niet zeker, maar wel waarschijnlijk. Het is de vraag of er andere, latere aanwijzingen zijn die er op wijzen dat dit gebied na 966 “eigendom” was van het klooster St. Pantaleon. De gedachten gaan dan in de eerste plaats uit naar oorkonden en mogelijk overgeleverde optekeningen door het klooster betreffende bezit en inkomsten daaruit.

Tijdens het regime van abt Herman van het klooster St. Pantaleon (1082-1121) werd de hof van Urk in erfpacht gegeven aan Adelhardus, de voogd van de hof, à 4½ Mk. zilver Keuls plus de verplichting de kameraar van het klooster en twee dienaren onderdak te verlenen op St. Odulphus (12 juni), alsmede de verplichting hem te vervoeren eerst naar Stavoren, voor afdracht van de erfpachtsom, en vervolgens terug naar Nagelum.²² Uit niets in deze opdracht blijkt echter dat het klooster zich toen bemoeide met enig domein aan de overzijde van de Nagele.

Voor het klooster St. Pantaleon zijn weliswaar ook *Urbare* overgeleverd, maar pas vanaf de vroege 13^e eeuw. Uit die *Urbare* blijkt evenwel niet dat het Urker domein een veengebied dan wel onderhanden ontginningen aan de overzijde van de Nagele had; wel is duidelijk dat St. Pantaleon in het begin van de dertiende eeuw nog bepaalde rechten had op Urk zelf.²³ We moeten derhalve aannemen dat het deel van de schenking van 966 dat zich aan de

overzijde van de Nagele bevond omstreeks 1225 deels in zee was verdwenen en deels was geïsurpeerd.²⁴ Na ca. 1225 is overigens ook van het bezit bij Urk niets meer vernomen.²⁵

Het lot van het veengebied aan de overzijde van de Nagele na 966

Ofschoon er dus reden is om te veronderstellen dat het Keulse klooster van St. Pantaleon na 966 de gerechtigde was op de veengronden van Oosterzee en Echten, is toch het bewijs hiervan niet te vinden in het register van de *Urbare* van het klooster, die als gezegd pas dateren van het begin van de 13^e eeuw; überhaupt melden de *Urbare* niets van een veengebied aan de overzijde van de Nagele. Wat kan daar de oorzaak van zijn?

Hilliger,²⁶ de uitgever van de *Urbare* van St. Pantaleon, wijst erop dat aartsbisschop Anno (1056-1075) een grote kloosterhervorming doorvoerde, die leidde tot de gewelddadige verdrijving van de totdien aanwezige monniken. Deze handelwijze heeft er mogelijk toe geleid, aldus Hilliger, dat het totale bezit van de oorkonden van het klooster van vóór die tijd is verdwenen. Daaronder noemt hij onder meer de bovenbedoelde oorkonde van 966 van Otto I. De omstandigheden tot een dergelijk gebeuren waren aanwezig in april 1074. Het optreden van de aartsbisschop, ook tegenover de burgerij van Keulen, veroorzaakte grote spanningen in de stad zelf. In april 1074 kwam het tot een uitbarsting toen mannen van de aartsbisschop zonder veel plichtplegingen het volbeladen schip van een koopman vorderden en uitlaadden om een comfortabele reis van de prelaat naar Mimigaforde (Munster) mogelijk te maken. Deze handelwijze was aanleiding voor een algemene woede-uitbarsting van de burgers. Het klooster St. Pantaleon werd bezet en geplunderd en de aanwezige monniken werden gedood. De aartsbisschop sloeg op de vlucht en moest weldra in het geheim en in het holst van de nacht Keulen verlaten.²⁷

Het verlies van de oorkonde van 966 betekende dat het klooster daarna geen bewijsmiddel bezat om zijn aanspraken op het veengebied aan de Nagele te kunnen verdedigen. Dit hoeft uiteraard niet te betekenen dat hiervan aanstonds gebruik werd gemaakt. Maar het betekent wel dat, toen na enige tijd de in Westerlauwers Friesland vigerende graaf – al of niet de bisschop van Utrecht – dan wel een ondernemer of een compagnie van Friese boeren begonnen delen van het veengebied te ontginnen en te exploiteren, het klooster zich daartegen niet met vrucht kon verweren, gesteld dat het eigendomsrecht toen niet reeds in vergetelheid bij de kloosterlingen was geraakt.

Samenvattend: de “eigendom” van de veengebieden ten zuiden van Echten en Oosterzee is onduidelijk voor de periode waarin de eerste ontginningen aldaar ter hand werden genomen: het laatste kwart van de 11^e eeuw. In dat licht lijkt een schenkingsoorkonde uit 966 relevant, waarin Otto I het halve

eiland Urk en het gebied tussen de overzijde van de Nagele en Vunninga schenkt aan het klooster St. Pantaleon te Keulen. Vunninga is (nog) niet te lokaliseren, maar met de overzijde van de Nagele kan slechts zijn bedoeld het zuiden of zuidoosten van Friesland, omdat het Land van Vollenhove – het enige andere gebied dat vanuit Urk gezien aan de overzijde van de Nagele ligt – al sinds 944 in bezit was van de bisschop van Utrecht. Wellicht kon het klooster na archiefvernietiging in de 11^e eeuw geen bezitsrecht meer doen gelden op dit gebied (al is duidelijk dat het in de vroege 13^e eeuw nog wel bezit had op Urk zelf), daarmee ruimte gevend aan andere partijen om de ontginning ongestoord ter hand te nemen.

De vraag of hierboven een juiste reconstructie is geboden van de wijze waarop het St. Pantaleon in de 11^e eeuw zijn veronderstelde bezitsrecht op het veengebied onder Echten en Oosterzee verspeelde, ligt open en verdient nader onderzoek. Dr. Bakker heeft deze vraag na kennisneming van het bovenstaande ter hand genomen, maar zijn overlijden heeft voltooiing van zijn onderzoek verhinderd.²⁸

Afkortingen

MGH *Monumenta Germaniae Historia*

OHZ Dijkhof, E.C./Koch, A.C.F./Kruisheer, J.G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (5 dln.). 's-Gravenhage/Assen/Den Haag (1970-2005).

OO Ter Kuile Jr., G.J., *Oorkondenboek van Overijssel. Regesten 797-1350* (6 dln.). Zwolle (1963-1969).

OSU Muller Fz, S./Bouman, A.C., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. Utrecht (1920-1959).

Bibliografie

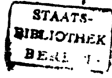
- Bakker, G., 'Echten en Oosterzee, ontginning en vervening. Bijna duizend jaar maaiveldverlaging', in: *It Beaken* 64 (2002), p. 129-160.
- Bakker, G., 'Veenontginningen in Wymbritseradeel en Doniawerstal vanuit Goënga, Sneek, IJlst, Oosthem en Abbega 900-1300', in: *It Beaken* 65 (2003), p. 87-124.
- Blok, D.P., 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht (DD O I, nr. 62)', in: Cappon e.a., C.M. (red.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam (1984), p. 61-67.
- Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000. Deel 2: Noord-Nederland 1851-1855*. Groningen (1990).
- Henstra, D.J., 'De herkomst van Saksische gravenrechten in Westerlauwers Friesland (ca. 950-ca. 1150)', in: *It Beaken* 63 (2001), p. 15-27.
- Henstra, D.J., 'De grafelijkheid in Westerlauwers Friesland na de moord op Hendrik de Vette (1101-1138)', in: *It Beaken* 64 (2002), p. 61-78.
- Hilliger, B., *Rheinische Urbare. Band I. Die Urbare von S. Pantaleon in Köln*. Bonn (1902).
- Jaekel, H., *Die Grafen von Mittelfriesland aus dem Geschlechte König Ratbods*. Gotha (1895).
- Künzel e.a., R.E., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (2^e druk). Amsterdam (1989).
- Sporbeck, G., 'Froumund von Tegernsee (um 960-1006/12) als Literat und Lehrer', in: Von Euw, A. & Schreiner, P. (red.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. I. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*. Köln (1991).
- Veenenbos, J.S., *De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoost Polder*. 's-Gravenhage (1950).
- Vreugdenhil, V., 'Het verdronken land van Urk', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift* 17 (1999), p. 15-24.

Bijlage

Facsimile van de oorkonde van 966 van Otto I: de betreffende tekst op de laatste 6 regels van de verso- en de eerste 12 regels van de rectozijde. Het gaat om een nagenoeg contemporaine kopie met de hand van Froumund (ca. 960-ca. 1008), overgeleverd op een voorblad van een exemplaar van Boethius' *Consolatione philosophiae cum commento Lupi* in de Biblioteka Jagiellonska te Krakau (met dank aan de genoemde bibliotheek, die een kopie van de betreffende tekst ter beschikking van de auteur stelde)

scripcionari sc̄ romane eccl̄e. Et corroboratū atq. subnixū auctoritate aptica nicolai.
 suggerente fulrado inclito abbate. un fueratoli p̄cente dono amando. F̄porib. mar-
 tini pape. (C̄ta anno p̄mo quarta kl̄ aprit. regnante karolo unicitimo imperatore
 p̄sentia p̄beru sc̄ romane eccl̄e
 Indictione Undecima
 In nomine sc̄p̄ andui d̄e. trinitatis Otto divina fauore clementia imp̄r. auḡ romanor. & francoꝝ.
 C̄untē edignū consistē scripcioni honorisq. quorūcūq. benignit̄ obsequi. rogati b̄ sedepue eccl̄ay
 religionib. nr̄a munificencia rogandi. P̄ate fieri decernim. om̄y iudicariē fidelū nr̄oy tā p̄senti
 quā futurorū. Quia nos salubri p̄ctione amabilis civis nr̄e Adalheide. equivo ei q. nr̄i d̄compe
 nitorū anḡ. reuerendi d̄ca uulhelmi mogontini arch̄i p̄sulis supplicet̄. acta ei d̄ca in sale
 medietate malbere que urch uocat̄ d̄lura anno nakala que ead̄ int̄ aca usq. nun n̄ngā q̄t

Inv. Mus. 1935.37.

gundulfus in quondam comes uisus ē uenisse. in comitatu c̄lberni eom̄ p̄ant̄ n̄arū n̄arū p̄medio a regno
 in coloni factu ad monasteriū Sei Pantaleonis in suburbio coloniē st̄at̄ usq. factū ibidē s̄c̄do seruōt̄ am
 nr̄e imperiali potētia auctoritas uisum de p̄ditiū s̄c̄l̄i c̄cl̄im firmūq. donauim̄ c̄uōm̄b. cui d̄c̄ Appenditiis.
 p̄tatis p̄ secul̄. p̄sentiōib. aquis. aquarūq. decursib. uis. c̄uōm̄b. exiōib. d̄p̄elatis. mobilib. & immobilib. que sit.
 & inquirēdis. & c̄uōm̄b. iust̄e legalit̄q. Ad h̄c p̄tinenti b̄ ea uideat̄ p̄tatis reuore. ut iā d̄ca fr̄s c̄l̄d̄e reb̄s
 lib̄t̄imō d̄inceps p̄suarit̄ arbitrio. d̄uicōm̄urā. habere d̄uicōm̄urā. t̄ que ead̄ eis placuit exiōd̄o fieri
 c̄c̄cl̄im̄ d̄ca que ead̄ p̄t̄ p̄n̄a regna hominē illoꝝ p̄necessitate t̄ uilitate ab eis fuerit̄ transmissi. n̄siquā t̄.
 lonē d̄st̄ngant̄ nec illud soluerē a quoquā eo ḡant̄. sed inde lib̄er uadant. nulloq. in quā d̄ante redant̄
 t̄urba nr̄e donationis auctoritas firmior. C̄unt̄is t̄ d̄ca hanc inscriptionē fieri iussim̄ analoḡ nr̄e signa
 manu p̄p̄a sub t̄is eā firmauim̄. Signū domni octonis magni & inuicissimi imperatoris augusti Lindulfus
 cancellariū. Ad uicē uulhelmi arch̄i cappellani reuocariū. Anno regni d̄ni octonis xxx. i. imperiū. i. v.
 d̄c̄u nouo mago ind̄o. f̄cl̄it̄e. Am̄.
 rei d̄ca litterarū numerū d̄ca expr̄imere nullis qui uel t̄uōm̄b. q̄t̄i sermōis not̄ eā hab̄t̄. ignōr̄t̄
 Neiḡt̄ in facie d̄is sept̄is canonis quāsmos latinus formatus appellat̄ aliqua fraud̄ sollicitas uenore p̄sumēnt̄
 ap̄atib. & c̄c̄xviii. in ea c̄st̄at̄is saluberr̄one inuētū ē d̄c̄st̄it̄atū ut formate opt̄e hanc calculat̄ionis Sei
 supputat̄ionis habent̄ rationē. id̄ ut d̄sum̄ d̄t̄ in supputat̄ionē primo ḡrea c̄l̄m̄ta p̄at̄is. & h̄l̄r̄ d̄sp̄s̄c̄i.
 p̄. y. A. que d̄ca octogonariū quā d̄ra ḡnt̄simū d̄primū significat̄ numerū. C̄at̄i quoq. apt̄i prima littera

Noten

- 1 Bakker, 'Echten en Oosterzee'.
- 2 Idem, p. 141. In het onderhavige artikel meende Bakker dat de bisschop van Utrecht in dat geval wel het leeuwendeel van de ontginningsorganisatie in Oosterzee en Echten op zich zou hebben genomen, een mening waarop hij later is teruggekomen (idem, 'Veenontginningen', p. 123 noot 44), zulks naar aanleiding van Henstra, 'De grafelijkheid', waaruit bleek dat de bisschop van Utrecht slechts gedurende beperkte perioden het landsheerlijk gezag in Friesland bezat.
- 3 MGH DO I, nr. 324. De oorkonde is ook besproken door Vreugdenhil, 'Het verdrongen land', die zich evenwel voornamelijk heeft bezig gehouden met het andere deel van de schenking: het halve eiland Urk.
- 4 OHZ, nr. 39 transcribeert 'Nakala', maar plaatst daarbij een voetnoot, waarin staat: 'Uahala?'
- 5 Jaekel, *Die Grafen*, p. 109, is mij terzake voorgegaan en is eveneens tot de conclusie gekomen dat met de Nakala de rivier de Nagele en niet de Uahala (Waal) bedoeld is.
- 6 Op het facsimile: de laatste 6 regels van de verso- en de eerste 12 regels van de rectozijde.
- 7 Sporbeck, 'Froumund', p. 370: de codex is volgens diens eigen mededeling van de hand van Froumund zelf. Dr. M. Huiskes (Historisches Archiv der Stadt Köln), heeft mij vriendelijk laten weten dat naar alle waarschijnlijkheid ook de vóór de codex geplaatste kopie van de oorkonde van 966 van zijn hand is (november 2004).
- 8 Idem, p. 370; p. 376.
- 9 Vriendelijke mededeling van dr. M. Huiskes (Historisches Archiv der Stadt Köln, november 2004).
- 10 Bijvoorbeeld: Hilliger, *Rheinische Urbare I*, xxxiii; lxxxiii.
- 11 Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen, s.v. Nagel*.
- 12 Idem, aldaar: 'Volgens Buitenrust Hetterma (1894), p. 8 leefde de naam nog aan het eind van de 19^e e.' Zie tevens de *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000*, p. 88-89 en p. 100-101. Uit deze kaarten blijkt dat het water de Nagele (op de kaarten: Nagel) zich in de 19^e eeuw benoorden en beoosten het eiland Urk bevond. In principe is niet uit te sluiten dat de naam Nakala anno 966 op een ander water duidde dan de 19^e-eeuwse Nagele, of dat hetzelfde water destijds een afwijkende loop kende. Maar bij gebrek aan aanwijzingen voor een dergelijk bezwaar is er op basis van de hier gepresenteerde gegevens alles voor te zeggen de loop van de Nagele, met Vreugdenhil ('Het verdrongen land', p. 16), ook in de 10^e eeuw al oostelijk en noordelijk van het eiland Urk te lokaliseren. Men voege daarbij de niet bij Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen, s.v. Nagel* genoemde afschriften van een oorkonde van keizer Hendrik V uit het eerste kwart van de 12^e eeuw, die zich in het archief van de Leenkamer van Holland bevinden (AGH, EL 10 (fo. 16v) resp. EL 12 (fo. 14v)). In deze oorkonde ontvangt Stavoren voorschiften met betrekking tot geleide ('gheferdi') van scheepvaart over de *Naghelam*. Dit steunt mijn aanname dat de Nagele zich ook toen al tussen Urk en de zuidkust van Friesland bevond en – anders dan de reconstructie van Vreugdenhil ('Het verdrongen land', p. 16) doet vermoeden – een aanzienlijke rivier was (op p. 19 beschrijft Vreugdenhil het water overigens als 'een rivier van enige betekenis').

- 13 De kaart is vervaardigd door prof. dr. Arjen Versloot (Fryske Akademy), waarvoor hier dank wordt betuigd.
- 14 Bakker, 'Echten en Oosterzee', p. 131-132, verwijzend o.a. naar de dissertatie van Veenenbos, *De bodemgesteldheid*. Zie ook de hierboven (afbeelding 1) afgedrukte bodemkundige kaart.
- 15 OSU, nr. 107b; zie hierover: Blok, 'De schenking', p. 61-67, die overigens deze oorkonde aanduidt met de letter A.
- 16 Bakker, 'Echten en Oosterzee', p. 134.
- 17 Idem, p. 145.
- 18 MGH SS I, p. 595 (*Reginonis chronicon*, A° 885).
- 19 Henstra, 'De herkomst'. Het grafelijk gezag van de Billungen in Westerlauwers Friesland werd weliswaar in het laatste kwart van de 11^e eeuw onderbroken door de grafelijkheid van de bisschop van Utrecht wegens de bestraffing van de Brunoon Egbert II.
- 20 Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen*, s.v. *Vunninga*: '(na 968). Ligging onbekend, in de omgeving van Urk (Overijsel)'
- 21 Jaekel, *Die Grafen*, p. 110-111.
- 22 OO, regest nr. 39. Volgens aantekening zou abt Herman behoord hebben tot het geslacht der graven van Zutphen.
- 23 Het is mogelijk dat het veengebied vanuit de optiek van de kloosterlingen impliciet tot de *curtis* Urk werd gerekend. De *Urbare* maken op enkele plekken melding van Urk (Hilliger, *Rheinische Urbare I*, p. 130-131 en 134; Urbar A, stuk XVII. De tekst is volgens idem, p. 103, te dateren op 1225): *Hii sunt redditus ad cameram fratrum pertinentes. 83 (...). 98. In festo sancti Medardi camerarius perget ad curtum nostram, que dicitur Hurch [noot Hilliger: 'Insel Urk?']. prebenda vero eius serviet ei 4 diebus et famulus suis, qui secum ituri sunt. in festo sancti Odolfi, quod est 3. die post festum beati Maurini abatis solvuntur ibi 2 talenta et dimidium Dauentrensii monete. de quibusdam vero pratis et tribus areis solvuntur 8s. et frumentum ibi apparens in usus camerarii cedet. item ibidem 4 kanne butthiri, aliquando amplius, aliquando minus, non solum iure sed et gratie dilectionis ei conferentur. in reditu, quando venerit Dauentrie vel Sutefinh, demandabit villeo de Hengelo, ut eum suo vehiculo deducat. cum autem ibi fuerit, administrabit ei in nocte et mane in prando et sic deducet eum' Werbed. [etc] (...) Redditus camere de Scaporche. 120.(...) 132. De kurte Urk: *Quando camerarius pergit ad curtem Urk septem paria calciorum secum feret, quos beneficiatis hominibus dabit, non iuris gratia, sed proprii cordis deliberatione et exante decessorum [emend.: ex antedecessorum] suorum consuetudine.**
- [vertaling met tussen vierkante haken geplaatst commentaar van dr. B.A. Blokhuis, zelfstandig onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren]: 'Dit zijn de heffingen die behoren tot de schatkamer van de broeders. 83, (...) 98. Op de feestdag van St. Medardus [i.e. 8 juni] zal de thesaurier naar ons domein gaan dat Hurch [= Urk] heet; de prebende hiervan [i.e. geleverd door Urk] zal hem en zijn dienaren die hem zullen vergezellen voor 4 dagen voldoende zijn. Op de feestdag van St. Odulfus [i.e. 12 juni], dat wil zeggen op de derde dag na het feest van de gelukzalige abt Maurinus [i.e. 10 juni. Maurinus was abt van Keulen en werd vereerd in het St. Pantaleon] worden daar 2½ pond van de Deventer munt betaald. Van bepaalde weiden echter en van drie boerenerven worden 8 schellingen betaald en het graan dat hier groeit zal dienen tot het gebruik van de thesaurier.'

Eveneens zullen tezelfdertijd aan hem 4 kannen boter, soms meer, soms minder, worden toegedeeld, niet alleen rechtens, maar ook uit liefde [voor God]. Bij zijn terugkeer, wanneer hij te Deventer of Sutefinh [Zutphen?] zal zijn gekomen, zal hij aan de beheerder van Hengelo opdragen om hem in zijn wagen te begeleiden. Wanneer hij evenwel daar [te Hengelo?] zal zijn, zal hij [i.e. de beheerder] hem [i.e. de thesaurier] een avond en een ochtend te eten geven en vervolgens hem brengen naar Werbede [bij Emmerik?] [etc.] (...) De heffingen voor de schatkamer van de Schafporte [Schapenpoort. Noot Hilliger: 'Schafpforte in der Nähe der Hahnenpforte bei St. Mauritius in Köln'] 120. (...) 132. Wat betreft het domein Urk: Wanneer de thesaurier bij het domein Urk komt, zal hij zeven paar schoenen bij zich hebben, die hij aan de beneficiënten zal geven, niet van rechtswege, maar op grond van een beslissing van zijn eigen hart en op grond van de gewoonte van zijn voorgangers.]

- 24 Hilliger vermeldt in zijn commentaar op het handschrift dat sinds het begin van de 13^e eeuw het klooster niet meer in staat was zijn bezittingen overal tegen de opkomende lokale macht van vazallen en op buit beluste burens onder controle te houden (Hilliger, *Rheinische Urbare I*, xxxv).
- 25 Idem, lxxxii-lxxxiii.
- 26 Idem, iv.
- 27 MGH SS V, p. 211-215 (*Lamberti Annales*, A° 1074, 23-25 april).
- 28 Zelf ben ik niet meer in staat zijn werk over te nemen. Zijn weduwe, mevr. Bakker te Sneek, heeft zijn aantekeningen bewaard en is bereid deze ter inzage te geven aan een onderzoeker die de afgebroken draad van haar man wil opnemen.

